

ПОДІЛЬСЬКІ ВІЙНИ 1362-1380 РР.

Досліджуючи історію фортифікацій Подільської землі XIV ст., дослідник природно має зіткнутися з проблемою обмеження джерельного матеріалу. За таких обставин науковцю доводиться залучати сюжети з військово-політичної, соціально-економічної, правової та інших галузів історії. У цій статті ми подаємо власну реконструкцію подієвої військово-політичної історії Подільської землі. Хронологічно сюжет охоплює період 1362-1380 р.: від початку наступу ВКЛ на Поділля до спроби Токтамиша відновити владу Орди над землями в міжріччі Дністер-Дніпро.

Після включення Подільської землі в середині XIII ст. в склад Улуса Джучи (Золотої Орди), її нові правителі Джучиди (старша гілка нащадків Чингізхана) міцно тримали цей регіон у своїх руках. Правду кажучи, саме розуміння Поділля як цілосного регіону виросло саме в Улусі Джучи. Справа в тому, що нові володарі, будуючи нову територіально-областну структуру, створили в міжріччі Дніпро-Дністер область-улус, віддавши його у володіння племіннику Бату – Курумиши (Курмиши, Куремса, Коренца) і його нащадкам. Ця область була створенна через об'єднання Пониззя, Болохівщини, Поросся та Орди Котяна. У 1359 р. Улус Джучи внутрішньо-політична вразила криза, яка швидко переросла в громадянську війну. Ця війна затягнулася на двадцять років і мала для країни жахливі наслідки. Цим швидко скористалися сусіди, які прагнули захопити найрозвинутіші області Улусу Джучи. Найбільші територіальні втрати ординці зазнали якраз на заході – передусім внаслідок наступу ВКЛ.

Протягом літа-осені 1362 р. Ольгерд займає Чернігово-Сіверську, Київську і Подільську землі. Ця проблема добре досліджена в працях українських вчених (Ф. Шабульдо, О. Русина), вивчена її подієва сторона [18; 515]. Разом з тим, поза увагою авторів залишилися німецькі хроніки: Йоганна Пошильге, Торунські аннали, Дитмара Любецького, «Вандалія» А. Кранца.

Причина, очевидно, полягає в тому, що опис подій, поданий в них, більше підходить для Куликовської битви. Наприклад, у Й. Пошильге читаємо: «У тому ж році була велика війна в багатьох країнах: особливо билися руські з татарами у Синьї Води, і з обох сторін було вбито біля 40 тисяч чоловік. Однак руські утримали поле. І, коли вони поверталися з бою, вони зіткнулися з литовцями, яких татари позвали туди на допомогу, і вбили руських дуже багато і взяли в них велику здобич, яку ті взяли у татар» [34, р. 45-47]. Кранц у «Вандалії» навіть подає дату події: «Було це в 1381 р. після народження Христа». Саме тому історики не вважали можливим датувати ці події 1362 р. Проте, на нашу думку, такі висновки є дещо некоректними (назва місця битви прямо вказує на Сині Води). Така назва по відношенню до Дона, Красивої Мечі і Непрядви нам не зустрічалася. Вочевидь, тут має місце контамінація – створення повідомлення в хроніці на основі накладання двох різних сюжетів і видання їх за один. Адже, що знали хроністи: десь була баталія з татарами і там були русини, татари і литовці – всі ці герої фігурують в обох битвах. З іншої битви, віддаленої у часі, вони взяли назву місцевості, а з ближчої – загальний перебіг подій. Є ще одне джерело, яке, на нашу думку, побічно підтверджує сам факт завоювання ВКЛ Поділля. Цим джерелом є хроніка Длугоша. На перший погляд це не так, адже якраз цей польський хроніст кінця XV ст. стверджував, що татар з Поділля прогнав Казимир Великий (сюжет про смерть короля). У похвалі сказано, що Казимир завоював Галичину, Волинь і Поділля. При цьому на попередніх сторінках Длугош описав переможні походи Казимира на територіальну спадщину Романовичів, а от звільнення подільських теренів не показав. На нашу думку, поясненням цьому служить той факт, що Длугош писав пропагандистський твір з «правильною історією». Відповідно, існувала потреба довести приналежність Поділля Польщі через першість польських королей в її завоюванні. Конкурентом виступало ВКЛ. Додатковим аргументом на підтвердження цієї думки є сюжет від 1370 р. Тоді патріарша канцелярія титулує Казимира Великого королем Русовлахії або, з інших джерел, Пониззя, територію якого І. Скочилиася окреслює аж до Білгорода [24, с. 120]. Але відомо, що перед цим Коріатовичі визнали себе васалами короля, внаслідок чого Русовлахія і потрапила до титула Казимира. Тобто до цього часу король не мав до неї жодного відношення.

Рогозький літописець, найстаріше джерело про приєднання до Литовської держави нових земель, пише коротко: «Того же лета Литва взяли Коршев и сотворишася мятежи и тягота по всеи земли. Тое же

осени Ольгерд Синю воду и Белобережје повоювал» [16, с. 75]. У цьому описі звертають увагу на себе передусім географічні пункти: Коршів – місто розташоване на кордоні Чернігово-Сіверщини і степових улусів. Невипадково в описі розповсюдження чуми він (разом з Новосилем) іде після Орди [366, с. 78]. Орда – це центр імперії, тож літописець описував події, керуючись цим фактом. Сині Води є рубжем між осілим Поділлям і кочовиками, до того ж цей пункт локалізується поблизу кордону улусу Ногая. Визначає літописець і місцезнаходження Білобережжя – правий берег Дніпра біля порогів [16, с. 14]. Ця місцевість фігурує в історії про повернення Святослава Ігоревича до Києва. Отже, літописець фактично окреслив крайні межі теренів, захоплених ВКЛ. Літописні повідомлення дають змогу виокремити дві кампанії Ольгерда: перша – на Чернігово-Сіверщині, а друга на Поділлі. Визначено і час цих подій. Друга кампанія відбулася восени 1362 р., перша ж, відповідно, раніше – літом. Як бачимо, хронологічно це збігається з поразкою Кельдибека і початком наступу Мамає. Погром хана відкрив шлях на князівства, а просування Мамає на схід співпало у часі з походом Ольгерда на Поділля. Отже, напрошуються два висновки – або Ольгерд скористався із зайнятості еміра, або, навпаки, еміру був вигідний наступ литовців. Останнє могло мати місце, якщо Мамає конфліктував з емірами улусу Ногая. Ф. Шабульдо висунув гіпотезу, що між Ольгердом і Мамаєм було підписано угоду: емір відступив ярликом Поділля, Київщину і Чернігово-Сіверщину на правах кондомініуму. Вчений навіть спробував відтворити варіант цього документа на основі пізніших ярликів. За логікою подій, такий факт цілком міг мати місце. Справа в тому, що будівельна політика Мамає, утримання протягом майже двох десятиліть теренів від Дніпра до Волги і активна участь в боротьбі за Сарай, мали під собою серйозну основу. Одним з її елементів, ймовірно, було постачання з осілих теренів лісу, без якого неможливим було б не лише будівництво, але й просте утримання ординських міст. Не менш важливими були поставки зерна, меду, руди і заліза тощо. Не виключено, що ця угода укладалася вже після наступу ВКЛ, і Мамає був поставлений перед фактом: або воювати з ВКЛ, або укласти мир. Війна в той час навряд чи була можливою. У 1362 р. в Орді був голод [7, с. 130-131], причиною якого стали не лише важкі кліматичні умови, а й припинення литовцями поставок стратегічних продуктів. Взагалі кондомініум був звичайним явищем на суміжних з степом осілих теренах. Подвійне підпорядкування і оподаткування чітко простежується в історії функціонування італійських міст Причорномор'я.

Підпорядкування краю ВКЛ базувалося на внутрішніх усобицях (ми вже згадували про смуту в Чернігово-Сіверщині). Швидке територіальне розширення Литовської держави за рахунок руських князівств відбувалося не стільки за допомогою військової сили, скільки договірним шляхом. Фактично, мала місце заміна однієї династичної родини (Рюриковичів) іншою (Гедиміновичами). За таких умов, литовці намагалися не завойовувати окремі міста чи місцевості, а приєднувати князівство цілком. Як зазначалося вище, Волинь увійшла до складу ВКЛ за рахунок шлюбу Любарта Гедиміновича з донькою Андрія Юрійовича. Ольгерд за життя батька став Вітебським князем завдяки одруженню з місцевою княжною. Відповідно, і сам він намагався діяти за таким принципом: його старший син Андрій був князем Новгородського та Полоцького князівств. Очевидно, намагаючись захопити руські землі, що перебували в складі Золотої Орди, Ольгерд також мав йти вже уторованим шляхом. Власне і завойовувати ці області за умови протидії місцевого населення він навряд чи б зміг. Так, спроба Ольгерда у 1356рр. утримати зайняту Сіверщину завершилася невдачею. Проте сама його присутність на цих теренах є показовою з точки зору впливу на місцеве населення. Період смут, що почався тут паралельно з «замятнею» в Орді, сприятливо позначився на планах литовського правителя. Зауважимо також, що в джерелах фігурує не ім'я Ольгерда, а збірна назва «Литва». Вочевидь, військом керували діти великого князя литовського: Дмитро-Корібут, Лунгвеній тощо, – які згодом і стали місцевими князями [19]. Таким чином, цей похід був ініціативою передусім дому Ольгердовичів.

Наступним (а може й одночасним) етапом у цих процесах стало приєднання до ВКЛ Києва. Згідно з Густинським літописом, князівство було «взято під Федором» [14, с. 350]. П. Клепатський висунув ідею, що між Ольгердом і київським князем (Федором?) було досягнуто союзну угоду щодо переходу князівства з-під влади Орди під владу іншої сили – ВКЛ [3, с. 57]. Це досить логічне припущення, особливо з огляду на швидке зайняття міста без жодного значного військового протистояння.

На сьогодні ця гіпотеза знайшла додаткові підтвердження. Так, О. Русина звернула увагу, що Путивль ніколи не належав безпосередньо до Київської землі. Це місто входило до Чернігівського, а пізніше Новгород-Сіверського князівств. Вочевидь, згадка про нього серед міст Київського князівства була пов'язана лише з осадженням там путивльського князя [20, с. 17, 19].

У разі усунення Федора або іншого князя з Київського престолу, Путивль швидше за все відійшов би назад до Новгород-Сіверського князівства, однак він залишився в Київському. Це було можливим лише

тоді, коли б Федір передав свої володіння новому київському князеві Володимирі Ольгердовичу. Історія з Черкасами також підтверджує такий сценарій розвитку подій. Цей населений пункт географічно відносився до Київської землі. П. Карпіні, змальовуючи свій шлях до Орди, прямо вказував маршрут: Київ – Канов – інше невідоме місто на Дніпрі. Але відомо, що до кінця XIV ст. Черкаси входили до складу Подільського князівства, на що вказує як список міст Кіпріана [35, р. 164; 26, с. 214-259], так і документ з польської королівської канцелярії [35, р. 163]. Місто відійшло до Поділля за часів золотоординської влади. А це означає, що Ольгерд не змінював кордони приєднаних областей, а приєднував їх цілком.

Заслугує на увагу і той факт, що в легенді про похід Гедиміна на Київ, Федір фігурує як син литовського правителя. Не викликає сумнівів, що це пов'язано з пізнішою литовською традицією – таким чином наголошено передачу ним землі на цілком легітимних умовах. Отже, на кінець літа 1362 р. Київське князівство вже було повністю під владою Ольгерда.

Вже згадувалося про відносини європейських країн із Золотою Ордою. Сусідні держави – складні політичні організми з розгалуженим адміністративно-територіальним устроєм. Війни між цими країнами відбуваються за цілком конкретні князівства, воєводства, повіти, намісництва, волості, староства, «землі» тощо. Територія Орди так само була покрита сіткою областей-улусів, причому їх кордони нерідко були більш сталими внаслідок специфіки ведення кочового господарства. У 1362 р. Ольгерд зайняв один «осілий» улус Орди – Сіверщину і два суміжні улуси: Київщину і Поділля. Враховуючи відому аксіому литовської влади: «Ми старини не рушимо і новини не вводимо», – слід було чекати, що Гедиміновичі залишать попередню систему управління і соціально-економічних відносин незмінними (принаймні спочатку). Адже навряд чи такий складний механізм як кондомініум конструювався на початку наступу литовців. Фактично він діяв на Київщині в рамках внутрішньої політики Золотої Орди, аналогічно тому, як це було і в Солхатській тьмі. Відмінність полягала лише в тому, що на чолі Солхатської тьми стояли представники татарського нобілітету, а на території Київщини цей порядок зазнав змін. Спершу Бату віддавав перевагу князям з володимиро-суздальської гілки, пізніше Менгу-Тимур віддав ці землі своєму брату, а вже з 20-х років знову утвердилася князівська влада. Коли ж литовці прийшли на Київщину, вони захопили не якусь абстрактну територію, а окремих улус Золотої Орди з певними традиціями спільного існування осілого населення і мешканців кочових володінь емірів.

Є ще кілька фактів, які підтверджують наявність кондомініуму. По-перше, це продовження існування на території Київського князівства володінь ординських емірів. По-друге, масштабне будівництво укріплень в Києві («замок з дубових паль збудував») та зведення нових міст (останнє могло бути здійснене лише за умови безпеки з боку Степу). По-третє, осілі регіони економічно працювали на Золоту Орду – і це була не лише плата сріблом. Головним надходженням були натуральні податки, без яких неможливе нормальне життя кочової імперії. Що ж стосується форм цих податків, то їх (хоча й вже як явний архаїзм) бачимо наприкінці XV ст. у вигляді, наприклад, «черкаської данини медом». Окремо слід сказати про монети. Справа в тому, що ті з них, які мали арабську в'язь, випускалися Володимиром Ольгердовичем лише на початку правління. Всі ж інші, а їх відомо на сьогодні принаймні десять типів, такої особливості не мали [5, с. 96]. Хоча, можливо, йдеться про продовження карбування на «татарський манер», що вже існувало в князівстві на момент приходу литовців [29, с. 122-130]. Усе це вказує на те, що для Ольгерда і його сина Володимира кондомініум був лише тимчасовим явищем, мета якого – виграти час та інкорпорувати місцевих татарських феодалів у свою ойкумену. Адже всі наступні монети випускалися ще за життя Мамая, до того ж на вершині його могутності. Такий висновок можемо зробити, опираючись не лише на місцевих реаліях. М. Руссев, досліджуючи просування молдаван на південь в середині 60-х рр. XIV ст., звернув увагу, що і перші монети Богдана Молдавського мали з одного боку в'язь. І це при тому, що засновник Молдавської держави татар знищив чи вигнав. Вчений зробив висновок, що цей правитель таким чином намагався пристосувати місцеві економічні звички до нових реалій [21, с. 391]. Що ж стосується емірів, які володіли землями на території Київського князівства, то з їх боку не бачимо жодного спротиву. На нашу думку, це було викликано кількома факторами. По-перше, у них просто не було вибору, оскільки в умовах боротьби за золотоординську столицю сил воювати з Литвою було недостатньо. По-друге, протистояння в Орді було кривавим, через що питання збереження власних володінь від розорення стояло надзвичайно гостро. Тому, визнаючи литовську владу в Київському князівстві, еміри фактично залишали під її захистом свої землі. Не слід забувати, що міста в степу були дотаційними, і без поставок деревини, провізії тощо вони просто не могли б існувати. А ці товари могли прийти тільки з півночі.

На відміну від Сіверщини і Київщини, на Поділлі ситуація для литовців складалася по-іншому. Ця земля дісталася Гедиміновичам через збройне протистояння з татарами. Але чому? При розгляді дій Мамая 1362 р. землі на захід від Дніпра і до Дунаю якимось випадують. Це чітко простежується по характеру

нумізматичних знахідок. Монети Абдуллаха зустрічаються там між 1362–1365 рр., але історики їх кваліфікують не як показник влади хана, а як свідчення проведення торгових операцій. Монет часів його попередників там досить мало, а деякі взагалі відсутні [13, с. 142-146]. Так, на Торговиці, що була столицею улусу Курумиши, археологами фіксуються знахідки монет від Токти до Кульпи і Навруза 1360 р. [4, с. 24]. На нашу думку, це пояснюється тим, що еміри улусу Ногая не визнавали влади Мамаєва і його кандидата, і за прикладом Мордві чи Булгара правили самостійно. Саме цим можна пояснити і військові дії Ольгерда на території Правобережної України, на що прямо вказує Рогозький літописець. Цікаво, що пізніше на монетах вже литовських ставлеників на Поділлі Коріатовичів відсутні «ординські» знаки. Це вказує, що для ВКЛ ця земля була здобута мечем, без жодних договорів з ординцями.

Якими ж силами володіли еміри, проти яких виступило литовське військо? М. Руссев вважає, що на 1362 р. улус Ногая складався з трьох туменів і контролювався трьома мурзами-беками, найавторитетнішим з яких був Демитрій. Територія, яку контролювали еміри, була досить великою і займала значні території межиріччя Дністер-Серет. Богдан I у 1359 р. створив Молдавське князівство, проте його територія охоплювала лише витoki Дністра і Пруту в передгір'ї Карпат [21, с. 391]. Тобто його сил було замало, аби поширити владу на південь. Так, болгарський цар Михайло Шишман найняв три тисячі «Черних» татар (з Придунав'я), причому це були не цілі союзні орди, а саме найманці з їх числа. Отже, загальна кількість татар була більшою. Цінними є повідомлення кілійських генуезьких торгових книг про торг з ординцями. У них зазначені представники з трьох конкретних тисяч [21, с. 388], але при цьому не згадуються тумени. Пояснити цей факт можна тим, що ці тисячі походили з місцевого тумену, на території якого існувала Кілія, адже уявити, що окремі тисячі були спроможні контролювати великі простори безпосередньо поблизу Угорщини і волоських князівств доволі складно. Викликають дискусії і особи емірів Кутлубуги і Хаджибея, про яких згадують джерела. Справа в тому, що Демитрій відомий нам за угорським документом, який визначає торгові пільги купцям. Не зрозуміло, однак, чи Кутлубуга і Хаджибей є тими самими, які згадуються серед Мамаєвих емірів. М. Руссев звернув увагу, що в інших угорських документах про володарів улусу Ногая говориться в множині. Під 1388 р. турецькі джерела згадують орди Янджи бей і Кутлух Бугі – досить помітна схожість, як з іменами Кутлубуги і Хаджибея, так і з топонімами в Буджаку і Бессарабії – о. Кутлухбуг і м. Хаджибей (Качибей, Ачибей, Аджибей). Проаналізувавши фрагменти хроніки М. Стрийковського про вигнання татар з Поділля, М. Руссев звернув увагу, що топоніми пов'язані з Ногаєм, зустрічалися на цих землях ще до переселення ногаїв і, отже, не пов'язані з ними. З цього М. Руссев зробив висновок про реальність тексту М. Стрийковського [21, с. 390].

Що стосується самої Синьоводської битви, то її опис, поданий М. Стрийковським, є досить цікавим: «Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутічок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новогрудці з Коріатовичами, з самострілів з стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску Литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля» [22, с. 160-163]. Тут кидається у вічі те, що битва мала характер лобового зіткнення, що не було притаманно ординському війську, яке частіше застосовувало тактику обхідних маневрів. Але цього разу ситуація була дещо іншою. Річ у тім, що шлях з Буджаку на Поділля йшов від сучасних Бендер (переправа через Дністер) до «Великої мечетні» і «Вітовтового броду», якраз вище гирла Синіх Вод, і далі вздовж самої річки. М. Стрийковський фактично пояснює, що баталія відбулася за містом «Торговицею». Вочевидь, еміри довідалися про похід литовського війська і поспішили на зустріч. За таких умов їх військо навряд чи могли бути загальним ополченням і мали складатися виключно з професійних вояків. Не слід забувати, що билися еміри не стільки за кочівлі, скільки за територію добре заселену, на якій існували міста і селища. Недарма сьогодні Сині Води і Білобережжя є регіонами з великою кількістю ординських археологічних знахідок. Саме ж татарське військо не було знищене – воно повернулося до своїх кочівель тим же шляхом, яким і прийшло. Літопис прямо зазначає, що Ольгерд повоював «Білобережжя». Отже, він не намагався дістатися самого улусу Ногая, а навпаки повернув у бік Дніпра. Взагалі сам напрям походу Сині Води – Білобережжя вказує, що війна була за Курумишів улус. Три еміри, вочевидь, не були місцевими «легітимними» правителями, тож і війна 1362 р. велася між двома сторонами за «нічийну», з точки зору феодалного володіння, територію. Оскільки жодна зі сторін не змогла установити повний контроль над усім улусом Курумишевичів, продовження війни за Поділля в майбутньому було більш ніж реальним. У документах, датованих наступними роками, кидається у вічі те, що на подільських теренах, на відміну від Київського князівства, були відсутні феоди ординської знаті. Це не було випадковим. На

1362 р. місцевих татар, вочевидь, тут було замало, тож вони або пішли до Мамаю, або, що більш реально, віддалися (чи були віддані) під владу «ногасвих» емірів. Можливо, це сталося ще за часів Джанібєка. Отже, після Синіх Вод улус залишився без кочовиків, а міста і поселення у відкритому степу залишилися окремими острівками життя. Беручи ж до уваги, що їх виникнення та існування було результатом діяльності ординської влади, за умови зміщення владного центру на північ продовження, їх існування навряд було можливим.

Мамай кинув усі свої сили на завоювання Сараю. Йому вдавалося кілька разів захопити столицю (1363, 1368 і 1372 рр.), але утримати її за собою надовго він не зміг. Після 1372 р. влада Мамаю більше не поширюється за Волгу. Однак, саме в ці роки йому вдається перебрати на себе владні повноваження попередників. Не випадково для російських (Рязанського і Володимиро-Суздальського) [36, р. 220], (волзько)булгарських, кримських і північнокавказьких князів він уособлював золотоординську владу, і до нього вони їхали за ярликами, натомість ці землі сплачували йому данину. Таким чином, Нижнє Подніпров'я з містом Ордою (неподалік сучасного Запоріжжя) на півтора десятка років перетворюється на центр політичного життя улусів Золотої Орди на захід від Волги. Фактично Мамаю вдалося досягнути того, за що протягом тривалого часу вів боротьбу Ногай. Праве крило набуло значення окремого політичного суб'єкта. Інша справа, що сталося це не через протиставлення себе Золотій Орді, а навпаки через уособлення себе з нею. Джерела замовчують факт будь-яких серйозних військових конфліктів у правому крилі. Мамай, уникаючи конфліктів на півночі з Литовською державою і на півдні з Генуєю і Феодоро, всі сили зосередив на сході. Поступово йому вдалося взяти під контроль Мордовію і Булгар, а також Північний Кавказ. Генуезці в цей час остаточно витіснили з Криму венеціанців, забравши у них Судак з округою (вісімнадцять сіл) [6, с. 258; 25, с. 37]*. Поділля і Київщина перетворилися на добре укріплені князівства з цілою мережею фортифікованих міст і замків зі своїми власними військами. Одним з доказів загалом спокійної ситуації в цьому регіоні є те, що подільські, київські і сіверські полки активно використовувалися в війнах Ольгерда проти Московського князівства і Тевтонського ордену. Наприклад, у 1367 р. Володимир Київський був аж на пруському кордоні [36, р. 212]. Більше того, Ольгерд залучав до своїх війн і татар. У 1370 р. вони брали участь у кривавій битві під Рудовозом. Тут незрозумілим є лише одне: йшлося про союзників або найманців з володінь Мамаю, чи це були вихідці з татарських поселень Київщини [36, р. 214].

Вище вже були показані політичні і військові причини приєднання Поділля до Великого князівства Литовського. Проте тепер постало питання збереження влади Гедиміновичів у цьому князівстві, виходячи з внутрішньої і зовнішньої ситуації. Слід пам'ятати, що на відміну від Київського і Чернігово-Сіверського князівств, Поділля до монгольського завоювання не становило якогось конкретного князівства. Навпаки, саме завойовники з території Орди Котяна, Поросся, Болохівщини і Пониззя створили окремий улус, передавши його у власність Курумиши та його нащадкам. Відповідно, у Києві і Чернігові Гедиміновичі замінили Рюриковичів, а на Поділлі Чингізидів. І якщо перша частина була логічною з огляду просування литовської влади, то на Поділлі маємо зовсім новий елемент зовнішньої політики Гедиміновичів, адже її представники потрапили в найвіддаленіші від метрополії землі.

Першою проблемою стала внутрішня влада. Справа в тому, що литовці традиційно просувалися по князівствам Русі, де заміняли лише князівську верхівку через шлюб чи договірні умови. Відповідно весь управлінський апарат залишався старим. Отже в середовищі Гедиміновичів це вже була відпрацьована система поширення влади. На Поділлі адміністративний апарат був змодельований під ординську традицію. Недарма в легенді про возкнязювання Коріатовичів сказано, що вони «війшли у приязнь» з отаманами, почали боронити Подільську землю від татар, а баскакам вихода (данини) почали не давати [419, с. 48]. З документальних джерел, ці рудименти Джучидської епохи виділяються два: срібло «на татар» і, на нашу думку, посада чи можливо лише титул «староста подільський». В. Михайловський, звернувши увагу на цю посаду, висловив припущення, що вона не є аналогом польського старости і її функціональність під питанням [10, с. 37]. На нашу думку, тут маємо рудимент ординської управлінської системи, а саме, під титулом «староста подільський» приховується «темник». Справа в тому, що подібна ситуація спостерігалася в Солхатському чи Кримському улусі. Там поряд з першими ханами виступає темний князь. Це сталося тому, що солхатські хани не сприймали себе ханами окремої кримської держави, а вважали себе правителями улусу Джучи. Солхатська тьма виступала лише базовою областю для їх можливого просування на Волгу. Відповідно в тумена структура на чолі з відповідним посадовцем зберігалася. Вочевидь подібне мало місце і на Поділлі.

* Дослідниця припускає, що венеціанці віддали місто добровільно, бо не мали можливості утримувати його, особливо за умов зростаючої небезпеки з боку османів.

Зовнішньополітична ситуація для Подільського князівства теж була складною. Ми вже наголошували щодо специфіки Улусу Курумизи, як одного з прикордонних і найзахідніших. З точки зору ординських інтересів існування такої великої області в цьому регіоні було цілком логічним. Територія Поділля була цілком достатня для базування тут десятків тисяч номадів. А інші східні області забезпечували надійний тил. Але ця ж специфіка регіону робила його одночасно вразливим з боку сходу, оскільки в кочовиків з центральних регіонів держави була можливість легко завоювати південну частину Поділля, і використовувати її як плацдарм для подальшого наступу на північ. Яскравим прикладом може слугувати похід Джанібєка 1352 р. Слід відмітити, що поки Мамай був союзником ВКЛ, такої ситуації Коріатовичі могли не боятися.

Іншою специфікою Подільського князівства, була його торгова дуалістичність. Балтійський і Чорноморський світ з'єднували два шляхи: Дніпровський («з варяг у греки») і Дністрово-Віслинський (у пізніші час мав назву «лівантійського»). Обидва шляхи проходили через Поділля. Проте Дніпровський шлях, вочевидь, контролювався головне Ольгердовичами і Мамаєм. У той же час Дністровський шлях виглядав перспективно, оскільки його нижня частина з Білгородом включно контролювалася «ногаєвими» татарами. Цей уламок Улусу Джучи, зазнавав тиску з боку не лише литовців (1362 р.), але й молдаван (1365 р.). Відповідно для Коріатовичів, чий центр влади (Кам'янець-Подільський, Червоноград, Смоліч, Скала-Подільська тощо) теж тяжів до Дністра, природним було продовження наступу в цей бік.

Ще одним важливим елементом відносин Поділля і Буджаку були площі для випасу тварин, передусім овець. Для харчування сотень тисяч голів потрібно мати великі площі, на яких здійснюється постійне пересування отар. Такі місця знаходились по обидва боки Дністра. Відповідно кочовики щорічно переганяли з одного берега на інший свої отари. Щодо лівобережжя, то згідно документів вже XVI ст. татарські пастухи своїми отарами сягали р.Саврані. Досить ймовірно, що ногаєві татари мали якісь приватні договори на ці землі за часів Улусу Джучи. Відповідно, було лише питанням часу коли вони спробують повернути собі цей регіон (принаймні степову частину.) Таким чином питання нового спалаху протистояння литовців у лиці Коріатовичів і татар ногаєва улусу було лише питанням часу.

Проте ця конфронтація залежала від двох чинників. Так, татари після поразки від литовців на Синіх Водах, а також внаслідок втрати більшої частини молдавської рівнини з Старим Орхеєм включно 1365 р., навряд чи мали сили для удару у відповідь. Проте і Коріатовичі не мали можливостей для активного просування на південний захід. Причина полягала в новій ситуації для Гедиміновичів.

Поширення литовської влади охоплювало майже весь Дніпровський басейн. Фактично Гедиміновичі брали під контроль старовинний торгівельний шлях «з варяг у греки». У той же час їх спроби закріпитися на сусідніх торгівельних шляхах, передусім Дністрово-Віслинському, як показав приклад Галичини, були невдалими. Тут вони зустріли шалений опір інших конкурентів: Польщі і Угорщині. І це при тому, що брати (рідні і двоюрідні) часто діяли всі разом, сприймаючи всі володіння власністю роду. У той же час суттєвої допомоги від рідні Коріатовичі отримати не могли. Вся енергія старших Гедиміновичів йшла на війни з Московією, Тевтонським Орденом, Польщею і Угорщиною. Отже, володарі Поділля мали покладатися на власні сили і шукати якихось нових союзників.

Перше десятиріччя панування Коріатовичів не дає в джерелах інформації про яку-небудь військову активність в регіоні. Щоправда це могло бути викликане не її відсутністю, а дефіцитом джерел. Ситуація докорінно змінилася в 1374 р. У цей рік степ уразила низка катаклізмів: велика посуха, падіння скоту, епідемії серед населення. Крім того навесні в Молдавії помирає воєвода Лацку і в країні спалахнула боротьба за владу [28, с. 122, 125]. У цих умовах сусіди вирішили, що ситуація є сприятливою для втручання в цю боротьбу.

Першим спробував долю Юрій Коріатович. Весною 1374 р. Рогозький літописець повідомляє: «ходиша Литва ратью на татарове, на Темирєза (Темеря), и бысть межи ихъ бой велик» [16, с. 106]. В іншому джерелі уточнюється, що подільський князь погромив «татар у села, що зветься Влдици на Дністрі» поблизу Білгорода [28, с. 122]. Перше, на що варто звернути увагу – це масштаб акції, можливо навіть більшої за похід на Сині Води. По-друге, важливо зрозуміти, яка особа ховається під ім'ям Темириза.

Дехто з учених висунув теорію, що Темириза є похідним від *Демитрій-Мутрій-Мимтірій-Темирій* [12, с. 254; 21, с. 389]. М. Руссев також звернув увагу на те, що після битви Коріатовичі зайняли обидва береги Дністра з Білгородом включно [21, с. 389]. Насправді, при визначенні, з якою частиною татар билися литовці, напрошується висновок, що це були ті самі татари, що і 1362 р. Б. М. Флоря співставив свідчення літописця з повідомленням про те, що Юрій Коріатович спробував у тому ж 1374 р. стати молдавським воєводою. Князю не вдалося зайняти престол, він захопив лише Подністров'я (з Білгородом включно). Зберігся лист Юрія, яким він призначає Литавора намісником у цьому місті і відзначає його

заслуги у війні з татарами [2]. Щоправда, румунський вчений Йорга у свій час поставив під сумнів це пожалування. Аргументував він це тим, що згідно з документами містом володіли генуезці. Проте, як вже згадувалося, жодних суперечностей тут немає. Подоляни захопили лише частину міста, що належала татарам, подібно до того, як це зробили болгари на початку XIV ст.

Восени 1374 р. Юрій Коріатович остаточно оволодів східними теренами Молдавії і всім Подністров'ям. Однак князю судилося недовго насолоджуватися власними успіхами, наприкінці 1374 р. він помирає [23, с. 28]. Ходили чутки про його отруєння молдавськими боярами. Незабаром Подільське князівство втратило Молдавію, але продовжувало утримувати Білгород. Цьому сприяв той факт, що восени того ж року в «молдавські» справи втрутився правитель «Руської землі» (Галицьке королівство) Володислав Опольський. Його війська здійснили вторгнення в Молдавію, де поставили на престол ставленика Угорщини Журжа-Юрія [28, с. 122]. Головним наслідком даних подій стало об'єктивне зближення Коріатовичів і Польщі, як спільних агентів на вищезначеному торговому шляху. При цьому ногаєві татари ще більше були відкинуті в Буджадській степ. Зрозуміло, що мурзи не збиралися миритись з такою ситуацією. Так, 1377 р. татари фіксуються в військових діях на півночі Молдавії 1377 р. На р. Саврань, серед татарських могил є дати того ж 1377 р. [28, с. 122]

У грамоті за 1378 р. Папа Римський відзначає заслуги Олександра Коріатовича в захисті від татар [35, р. 155]. Отже, можемо припустити, що відносини між Поділлям і ногаєвими татарами супроводжувалися постійною конфронтацією. Ймовірно Олександр Коріатович вів з ними безперервну війну. Слід зазначити, що версія про те, що під цими татарами приховувалися піддані Мамає, вважаємо малоімовірною, адже між Великим князівством Литовським і Мамаєм зберігалися союзні відносини, а Поділля було відібрано, як вже наголошувалось вище, саме у ногаєвих татар, тому в останніх і слід, на нашу думку, вбачати ворогів Коріатовичів.

Що до питання з якими саме ордами доводилося битися Коріатовичам, то під 1388 р. турки згадують на північ від Дунаю за Кілією, тобто в Буджаку, орди Янджи бея і Кутлух Бугі. М. Руссев аргументовано довів, що під цими іменами ховаються «герої» Синьоводської Битви [21, с. 390].

Період історії Золотої Орди, відомий як «Велика Замятня», у цілому повторював події часів Ногая. Проте цього разу попередні кризові процеси всередині еліти призвели до того, що усобиці вразили всю державу. Збагачення степового нобілітету не через війни з сусідами, а через господарчу діяльність, стали причиною того, що аристократія вже не мала потреби в сильній центральній владі. Більше того, чимало емірів мали можливості для самостійного урядування, підтвердженням чому є вихід на історичну арену Мамає.

Велике князівство Литовське, наступаючи на Золоту Орду, захоплювало чітко окреслені території-улуси, які фактично вже не контролювалися ординцями. Більше того, завдяки політиці Ольгерда осадження на новоприєднаних землях своїх синів і племінників на правах удільних князів, а також союзу з Мамаєм, Литовській державі вдалося постати перед новими підданими легітимною владою. Це, а також боротьба Мамає за Сарай, що забезпечувала східні кордони ВКЛ від вторгнень, сприяли швидкій інкорпорації Поділля, Київщини і Чернігівщини до Литовської держави.

До середини 1370-х рр. ситуація була сприятливою для Мамає. Темник мав вплив на більшу територію Ак Орди. Владу його хана-маріонетки Абдуллаха визнавали як князівства Рюриквичів (басейн Волги), так і на Північному Кавказі. Союзні відносини з Великим князівством Литовським гарантували поставку стратегічних продуктів з півночі, а договори з Генуєю надійні фінансові надходження в скарбницю. Проте ці роки принесли суттєві проблеми, які, врешті рещт, стали фатальними для Мамає. Так, йому кинув виклик інший князь, правитель Москви Дмитро Іванович. Причина цього конфлікту ховалася в тих змінах у владній структурі Улусу Джучи, що їх започаткував ще Узбек. А саме: перетворення князів на головну політичну силу держави на противагу Чингізідам. До «Замятні» такими князями були лише представники номадських родів. Але внутрішня війна, яка затягнулася, внесла свої корективи. Війна всіх проти всіх призвела до деякого нівелювання статусу ординської аристократії. Тим більше, що головний ресурс нобілітет кочовиків шукав саме в осілих регіонах.

Поступово князі тієї ж Рязані, Твері чи Москви почали відчувати себе рівними цим степовим емірам. Більше того, вступати з ними у відкриту боротьбу. Що ж до Москви, то їй статусу додавала наявність фактично свого митрополита. Тому вже у 1376 р. Дмитро Іванович замінює в Булгарі мамаєвих баскаків на своїх. Паралельно з цими подіями Мамає починає втрачати владу і на Північному Кавказі, що також нанесло удар по його силі. Другою ж небезпекою для темника став факт припинення в Кок Орді смути.

У цьому східному регіоні Улусу Джучи владу, за допомогою Тимура, захопив Токтамиш. Вже на 1380 р. цей хан контролював Сарай і Волзько-Донський степ [1, с. 74-93]. Фінал двадцятирічної громадянської війни наступив восени того ж року.

Політична ситуація восени 1380 р. змінювалася з калейдоскопічною швидкістю. 8 вересня відбувається Куликовська битва. Після поразки Мамай збирає нове військо і в тому ж році зустрічається з Токтамишем на Калці (Кінські Води). Відбулася сутичка між передовими загонами, яка закінчилася перемогою хана. Але це не означало остаточної перемоги Токтамиша. Хоча війська суперника і зазнали поразки, сил для зайняття улусу без підтримки місцевих феодалів хану не вистачало. Згідно з літописом, «Мамаєві же князі», а фактично еміри правого крила, з огляду на цілковите фіаско політики Мамає в попередні роки, вирішили визнати владу Токтамиша [9, с. 59; 15, с. 159; 17, с. 138-140]. Таким чином, у загальних рисах повторювалася ситуація часів Ногая. Хан повернув владу над правим крилом не стільки силою, скільки шляхом порозуміння з місцевою аристократією. Дані літопису Кирими дещо розходяться з відомостями руських літописів. У кримському джерелі зазначено, що Мамай не втік від Токтамиша, а навпаки прийняв його у своїй ставці неподалік від р. Кінські Води. І спочатку хан не збирався завдавати шкоди еміру. Проте серед оточення Мамає виник заколот з метою знищення еміра і Токтамиш цьому не завадив. Спроба втечі Мамає зазнала невдачі і його було вбито в районі Овечої Води [8, с. 193]. Але син Мамає з частиною підданих втік на правий берег Дніпра і розташувався в межиріччі Інгул-Інгулець [8, с. 193]. Зважаючи на те, що ці землі входили до складу Подільського князівства, виходить, що Мамаєвич увійшов у володіння Коріатовичів. Для реконструкції подій наступного часу слід проаналізувати три різних за своїм характером джерела. Першим є повідомлення про загибель у бою з татарами Олександра Коріатовича.

Історики датують цю подію початком 1380-х рр. [37, р. 156-157; 23, с. 32] Проблемно, однак, визначити з якими саме татарами відбувся цей бій. Тут слід звернутися до грамоти київського князя Володимира Ольгердовича місцевому землевласнику Юрію Івантичу Половцю-Ружинському. У документі повідомляється про напад Заволзької Орди, внаслідок якого постраждала низка маєтностей Половця-Ружинського: «Владимир Ольгердович, князь Киевский, ознаймуем то: Юрий Ивантыч зе Сквиря, иж его ойчизнм бардзо спустошали от неприятелей наших татар, гды воевала орда Заволгска, просил нас, абись ми ему то ствердили и оседлость при замку дали: двор Соломец в Киеве и землю Святошицку с данию и зе вшистким обапул Сырца. Писан в Киеве 19 января индикта 4. Ми теды то вшистко, цо предкове дали, ему ствердзали: Славов зе вшистким надбрестыньцем и Мыцко при Тетереве, Рудню й Кочеров зе вшистким, Велицу, Охотов, яко ся то ма и землю Святошицку, яко предок его тримал Роман. А в Северу: Рожны зе вшистким, Крехово, Осово, Светильново, Бердово, Островец, Буков, Варно, Волузов, Нежин, Дорогин зе вшисткими инными урочистими пущами в тым отделе, почавши от Десны по Удай и по Остер, и Сосновский отдел также зе вшистким, и Высогор, также то отпустит в цудзе реньце зостать ся нема. А отдел его предковский Сквирский, яко предки его Тугорхан, Кариман и иние по них одержали на Роси, по Раставице й Каменце, который звано Сквиря, а teraz Поветщина, по предках зе вшисткими инными пожитечными местами: Сквиря, Ягнятин, Трилеси, Фуццово и иными, то ма, яко свое держать и тым вшистким жона и потомство их, вечными часы держа, тым шафовать, яко сами бендо хтели уживать. В Києве писан» [11, с. 39].

Щодо датування цієї події, то Ф. Шабульдо, зазначаючи, що у 1396 р. Володимира вже не було в Києві, вважав правильною датою 1381 р. [31, с. 84] Аналогічної думки дотримується О. Морозов [11, с. 42]. Підтримуючи такі висновки, зауважимо кілька моментів. Рік 1366, на нашу думку, є сумнівним. У цей час вторгнення міг здійснити лише Мамай. Але, по-перше, він був союзником ВКЛ, по-друге, був втягнутий у боротьбу за Сарай, і по-третє, татари в документі названі «Орда Заволзька». Справа в тому, що в Київському князівстві так могли називати лише вихідців з Лівобережжя Волги – це простежується по Литовській Метриці кінця XV-XVI ст. [30, с. 151-167] Для киян «заволжцями» могли бути лише війська Токтамиша, причому якраз 1380-1381 рр., коли він підступив зі сходу до Дніпра. Орда Мамає як «заволзька» сприйматися не могла, і такої назви по відношенню до неї ми в джерелах не зустрічали. У той же час прорив з-за Волги у 1365-1366 р. іншої Орди є виключеним: принаймні до приходу Тамерлана на схід від Києва існувала єдина держава – Джучидів. На жаль, грамота не дає відповіді на питання: чи всі згадані в ній маєтки зазнали нападів, чи лише ті, за які просив Половець-Ружинський.

Отже, як вказують наведені вище повідомлення, Подільські та Київські землі постраждали від вторгнення зі степу ординців. На нашу думку, таке вторгнення могло статися саме в контексті подій з сюжету Кирими про втечу Мамаєвича. Адже Токтамиш, за підтримки війська (і приведеного з Волги, і зібраного Мамаєм) мав усі можливості для нападу. До цього його спонукали і ситуативні моменти – розподіл здобичі, підтвердження факту існування законного володаря; не останню роль відіграло й бажання захопити Мамаєвича. Адже складно повірити, щоб хан залишив без наслідків втечу емірового сина, який міг бути носієм сепаратистських настроїв.

Звернімося до джерела – родової легенди князів Глинських. Згідно з нею, Глинські походять від одного з синів Мамає – Мансура, який після Куликовської битви прийшов до Києва, де був прийня-

тий литовським правителем Вітовтом Кейстутовичем і отримав землі, на яких збудував кілька міст [27, с. 136; 33]. Однак цей володар з'явився в Києві лише після смерті свого двоюрідного брата Скиргайла Ольгердовича у 1395 р., тож історія про зустріч з Вітовтом є типовою для XV-XVI ст. вигадкою, покликаною допомогти представникам різних категорій населення ВКЛ пов'язати свій статус чи свої права з авторитетом правителя. Зазвичай прибульці зі степу або намагалися зберегти власну релігію та імена, або ж приймали ті, які мали їх нові сюзерени (емір повинен був би прийняти католицизм)*. Але Глинські були православними, отже, їхнім першим покровителем був Володимир Ольгердович**. Таким чином, оповідь Кирими фактично підтверджує історію князів Глинських. На нашу думку, Токтамиш, переслідуючи втікачів, вступив у сутички з подолянами, в одній з яких напевно і загинув князь Олександр Коріатович. Згодом під удар потрапило і Київське князівство. Загалом, вторгнення степовиків до ВКЛ з метою переслідування конкурентів у XV-XVI ст. не були рідкістю [30, с. 192-198]***.

Список використаних джерел та літератури

1. Варваровский Ю. Е. Улус Джучи в 60-70-е годы XIV века / Ю. Е. Варваровский. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2008. – 128 с.
2. Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карыатовича за 1391 г. / А. Груша // Беларускі гістарычны агляд. – 2001. – Т. 8. – Сшытак 1/2. – С. 133-134.
3. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли / П. Г. Клепатский. – Біла Церква, 2007. – 480 с.
4. Козир І. Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел / І. Козир, О. Чорний // Укр. іст. журн. – 2012. – № 2. – С. 11-27.
5. Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України / Г. Козубовський // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – Київ, 2005. – С. 93-99.
6. Крамаровский М. Г. Латинская Романия и золотоордынский Крым. Латинские перстневые находки и печати в Северном Причерноморье. Клад из Ай-Василь / М. Г. Крамаровский // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. научн. тр. – 2000. – Т. 1. – С. 245-263.
7. Крамаровский М. Г. Петрарка о бедах Скифии (Золотой Орды) в 1360-х гг. / М. Г. Крамаровский // История и современность. – 2007. – сент. (№ 2). – С. 122-144.
8. Миргалеев И. М. «Черный человек» Мамай / И. М. Миргалеев // Мамай. Опыт историографической антологии: сб. науч. трудов. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – С. 183-197.
9. Миргалеев И. М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана / И. М. Миргалеев. – Казань: Алма-Лит, 2003. – 164 с.
10. Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / В. Михайловський. – Київ: Темпора, 2012. – 448 с.
11. Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина / О. Морозов // Ніжинська старовина: наук. іст.-культурол. зб. – 2005. – Вип. 1(4). – С. 26-43.
12. Мыц В. Л. Битва на Синей Воде в 1363 г. Турмарх Хуйтани Мангупской надписи 1361/62 гг. или мнимый князь Феодоро Димитрий / В. Л. Мыц // Античная древность и средние века. – 2001. – Вып. 32. – С. 245-256.
13. Николае Е. Две монеты финальной стадии золотоордынского господства к западу от Днестра / Е. Николае // Stratum. – 1999. – № 6. – С. 142-146.
14. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – М., 1998. – Т. II: Ипатьевская летопись / с предисл. Б. М. Клосса. – 648 с.
15. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – СПб: Типография И. Н. Скороходова, 1897. – Т. XI: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / под ред. С. Ф. Платонова. – 254 с.
16. Полное собрание русских летописей: В 43 т. – М.: ЯРК, 2000. – Т. XV: Рогожский летописец. Тверской сборник. – 432 с.
17. Почекаев Р. Цари Ордынские: Биографии ханов и правителей Золотой Орды / Р. Почекаев. – СПб: Евразия, 2010. – 464 с.
18. Русина О. Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історіографічний гібрид? / О. В. Русина // Український гуманітарний огляд. – Київ, 1999. – Вип. 1. – С. 178-189.
19. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. В. Русина. – Київ, 1998. – 246 с.

* Ця думка висловлена Ф. Шабульдо в приватній розмові.

** Ідея цієї тези належить Ф. Шабульдо.

*** Наприклад, у 1532 р. внаслідок такого переслідування Черкаси піддалися двотижневій облозі.

20. Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі / О. В. Русина. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – 347 с.
21. Руссев Н. Д. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов / Н. Д. Руссев // *Stratum plus*. – 09/1999. – № 5. – С. 379-408.
22. Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: зб. статей / наук. ред. Ф. М. Шабульдо; упоряд. О. Д. Брайченко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – 172 с.
23. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Ю. Сіцінський; упор.: Ващук Д., Мошак М. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 160 с.
24. Скочиляс І. Аспрокастрон-Білгород – кафедра Галицької митрополії у XIV ст. / І. Скочиляс // *Ruthenica*: зб. наук. пр. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. VIII. – С. 120-137.
25. Скржинская Е. Ч. Судакская крепость: История – археология – эпиграфика / Е. Ч. Скржинская. – Київ; Судак; СПб: Академперіодика, 2006. – 380 с.
26. Тихомиров М. Список русских городов дальних и ближних / М. Тихомиров // *Исторические записки*. – М., 1952. – Т. 40. – С. 214-259.
27. Трепавлов В. В. Предки «Мамая-царя»: Киятские беки в «Подлинном родослове Глинских князей» / В. В. Трепавлов // *Мамай: Опыт историографической антологии: сб. науч. трудов*. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – С. 136-171.
28. Федорук А. Военна діяльність князя Володислава Опольського на території Шипинської землі у 1374-1377 рр. / А. Федорук // *Colloquia Russica*. – Краків, 2012. – Сер. I, т. 2. – С. 121-131.
29. Хромов К. К. О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV в. («киевские» подражания монетам Джанибека) / К. К. Хромов // *Международ. науч.-практ. конф. «Проблемы охраны и восстановления фортификационных сооружений Киевской земли»*, Киев, 2005. – С. 122-130.
30. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515-1540) / Б. В. Черкас. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – 244 с.
31. Шабульдо Ф. М. Землі Юго-Западної Русі в складі Великого князівства Литовського / Ф. М. Шабульдо. – Київ: Наук. думка, 1987. – 183 с.
32. Шабульдо Ф. М. Наративні джерела і перші дослідники про поход Ольгерда на Сині Води і Білобережжя / Ф. М. Шабульдо // *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI-XVIII ст.: зб. наук. пр.* – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип. 1. – С. 57-74.
33. Шенников А. А. Княжество потомков Мамая: К проблеме «запустения» юго-восточной Руси в XIV-XV вв. / А. А. Шенников. – 1981. Деп. в ИНИОН АН СССР 15.04.81. № 7380.
34. Johannes Lindenblatts oder Chronik Johannes von Pusilie, Offizials zu Riesenburg, hrsg. v. J. Voigt, F. W. Schubert, Königsberg, 1823.
35. Kurtyka J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. / J. Kurtyka // *Rocznik Przemyski*. – Т. XL. – Z. 4. Historia. – Przemyśl, 2004. – S. 127-274.
36. Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Zebrał i treści opisał Ignacy Daniłowicz. – Wilno, 1860. – Т. I. – VII+390 s.
37. Stadnicki K. Synowie Gedymina. T. I. Monwid-Narymunt-Jawnuta-Koryat. (Na karcie tyt.: Wyd. 2, przerob. i popr.) / K. Stadnicki. – Lwów, 1849. – 111, [1], LXVIII s.